

Nota sobre el procés de construcció d'un espai fronterer muntanyenc. Fronteres i castells a la Cerdanya i al Capcir medievals

Dins el seu *Dietari de la fidelíssima vila de Puigcerdà*, el molt reconegut Onofre d'Ortedó, notari de la vila, descrivia la Cerdanya de la manera següent: "La terra de Cerdanya i vila de Puigcerda son fundades en los monts Pirineus en frontera del Hospitalet, Merenchs y Archs, terra de Fransa" (1586). Aquesta descripció posa de manifest dos caràcters essencials d'aquesta comarca. La Cerdanya és, com deia en Pau Vila a l'inici del segle XX, "una terra de pas, situada a la cruïlla entre dos eixos de circulació transpirinencs".¹ Formant part, a partir del segle XIII, del Principat de Catalunya, la Cerdanya es defineix com una regió fronterera, un territori en la interconnexió entre dos estats potents, el de França, que mirava cada vegada més cap al sud, i el d'Aragó. Aquesta posició geogràfica va fer que la Cerdanya es convertís en un teatre d'enfrontament ideològic, polític i militar al llarg de l'edat mitjana.

L'objectiu d'aquesta ponència consisteix a presentar els grans períodes de la construcció d'un espai fronterer a partir d'una temàtica central, la de la reestructuració de la xarxa castral entre l'any 1000 i l'època moderna.

Als segles X-XII: la Cerdanya, centre d'un comtat posat al mig de la cadena pirinenca

Als segles X-XII, el comtat de Cerdanya s'estenia sobre tres regions naturals (Cerdanya, Berguedà i Conflent) situades a cada banda de la cadena muntanyenca que corre del pic (nord-oest) fins al del Canigó (sud-est). Oberta al cor del massís, la Cerdanya va convertir-se en el nucli central d'un domini comtal tripolar obert al sud cap a la Marxa al contacte d'al-Andalus i al nord cap al Llenguadoc dels potentíssims comtes de Tolosa.

Al segle XI, o potser uns decennis més aviat, el llinatge comtal va establir la seva seu política a la cruïlla de dos camins mercaders: l'eix del Segre, que unia la plana del Rosselló amb l'Urgellet, i les valls de l'Aravó i del riu d'Alp, que posaven en relació el Berguedà amb l'Arieja. El poder comtal va polaritzar-se sobre un nucli bipolar

Elisabeth Bil-le,
doctora en història,
professora d'història
i geografia a l'institut
Aristide Maillol a
Perpinyà

El castell de Llívia

El castell de Llívia

constituït per un palau (la *domus comitale*) situat al costat de l'església de Sant Martí d'Ix i d'un castell, el *Monte Cerdanum*,² documentat per primera vegada l'any 1094 dins el testament del comte Ramon Guillem.³ Aquell nucli era a més protegit pel vell castell de Llívia, una fortificació edificada al cim d'un turó posat al mig de la plana.

Per ara, no s'ha trobat cap indici, sigui arqueològic o textual, que demostrï la presència de fortificacions a la part septentrional de les valls al contacte amb Arieja (vall de l'Aravó) o del Donesà (vall del Capcir).

Dins la segona meitat del segle XI, els comtes de Cerdanya van estendre el seu domini sobre les terres del Sabartès, del Donesà, del Rasès i del país de Sault veïns. A l'inici del segle XII, aquestes regions formaven una *Marxa* en contacte amb les terres dels comtes de Tolosa i de Foix. Aquesta zona formava un ample espai fronterer constel·lat d'una xarxa densa de castells –Lordat, Ax, Aniort, Usson– a mans de llinatges locals que prestaven homenatge i fidelitat als comtes de Cerdanya i, després del 1117, als comtes de Barcelona.⁴ A final del segle XII, encara no existeix cap línia de fortificacions sobre l'eix muntanyenc que separa les terres catalanes de les comarques del Llenguadoc.

Als segles XIII-XIV: la delimitació d'una frontera amb la terra de França

Aquesta situació geopolítica va canviar a l'inici del segle XIII amb la mort del comte rei Pere III a la batalla de Muret el 1213. La desfeta de la coalició aragonesotolosana davant de les tropes franceses va definitivament cloure el *somni occità* del casal de Barcelona. A partir d'aquest any, els comtes reis van replegar-se a Catalunya i van deixar el camp lliure al rei de França, que, a favor de la gran guerra meridional, va incorporar al seu estat els dominis del comte de Tolosa.⁵ A l'escala de la part oriental dels Pirineus, les conques i les valls centrals (Urgellet, Cerdanya, Capcir, Conflent) van aleshores constituir un territori d'enfrontament entre dos estats monàrquics que coneixien una explosió de potència.

A l'escala de la Cerdanya i del Capcir veïns, un espai fronterer es va estructurar amb la fixació de límits polítics i amb la consolidació d'una xarxa de castells.

La frontera entre el reialme de França i el Principat de Catalunya va ser definida a favor

d'una sèrie d'acords internacionals. Firmat l'any de 1258, el famós Tractat de Corbell arreglava sobretot la qüestió de la ratlla fronterera per al Rosselló i Fenolleda.⁶ En canvi, l'acord signat el 1304 entre el potent comte de Foix (vassall del rei de França) i el rei d'Aragó concernia la Cerdanya i el Capcir: el traçat escollit pels emissaris corresponia als límits coneguts i reconeguts des de feia decennis pels habitants de les valls situades a cavall de la cadena muntanyenca.⁷ Dins la muntanya del Pimorent, els acords de compascuïtat dels anys 1290 contenien algunes referències als límits entre el comtat de Cerdanya i el comtat de Foix.⁸ Al Capcir, els homes de Puigbaladors coneixien perfectament el traçat de la frontera amb el Donesà. De cada banda de la cadena, la població tenia una clara consciència dels límits fronterers, com es pot veure en un document de l'any de 1375, en què davant de les terres muntanyenques del Principat de Catalunya s'estenia la "terra de Fransa" i davant de "la vegueria de Cerdanya" s'estenia "la terre dels comtes de Foix". Una cosa sembla clara i establerta: són aquestes divisions territorials d'essència comunitària, definides pels usos i costums locals, que van servir de fonts i de marc als plenipotenciaris a l'hora de traçar la ratlla fronterera. La fixació d'una frontera política va ocasionar una àmplia reestructuració de la xarxa castral.

1) Els vells castells feudals del Baridà es van poc a poc desvitalitzar, com es pot veure amb l'exemple del castell de Queralt. Als segles X-XII, aquell castell situat a l'interior de la muntanya d'Aristot era a mans d'un llinatge vassall dels vescomtes de Cerdanya-Conflent que controlava tota aquesta comarca situada a la interconnexió entre la Cerdanya i l'Urgellet. Al segle XV, tan sols quedava del castell feudal una torre mig en ruïnes al fons d'una vall aïllada.⁹ La desaparició de les fortificacions de Mirallès i de Sant Romà; la transformació de les del Querforadat, Villèc, Queralt i la Llosa en torres més o

El castell de Puigbaladors

El castell de Puigbaladors

Torre de la Llaguna

frontera nord. A la rereguarda, la defensa de la carretera del Segre era assegurada pels castells de Llivia i de Bellver.

La situació al segle XV: una frontera protegida per una xarxa de castells

A l'inici del segle XV, les fons escrites –siguin documents de la cancelleria reial o cartes atorgades a les comunitats pageses– mostren l'existència d'una frontera al mateix temps xarxa defensiva i marca intercultural o, vejam, multicultural.

A final del segle XIV, la funció defensiva de les torres i dels castells es va reactivar. En efecte, els reis d'Aragó havien de contenir les ambicions dels potents comtes de Foix, que, per onades cada vagada més fortes, llançaven les seves tropes a l'assalt dels pobles de Cerdanya i del Capcir. Per tal d'oposar-se a les incursions vingudes del nord, el veguer de Cerdanya va haver de reforçar les defenses. D'una banda, va reorganitzar les *recollites* dels castells, és a dir el sistema organitzant els torns de guaita i el manteniment de les torres i de les muralles dels castells. Per exemple, la *recol·lecta* del castell reial de Llivia englobava els pobles d'Odelló, Vià, Naüja, Osseja, Palau, Ix, Ur, Florí, Lorà a més dels d'Estavar, Bajanda, Caldègues, Oncès i Angostrina. D'altra banda, va ordenar als seus agents que fessin l'inventari de l'armament dels castells reials del Baridà, de la plana cerdana i del Capcir. Paral·lelament, algunes fortificacions protegien

menys lligades a un poble: aquells canvis profunds tocaven fortificacions controlades per llinatges massa petits per jugar cap paper polític. Al segle XIV, la defensa del Baridà s'organitzava a partir del veí castell reial de Bar i de la fortificació de Sant Martí dels Castells, que, gràcies a la seva ubicació a la vora del Segre, controlava i vigilava el pas dels soldats i dels mercaders.

2) D'altra banda, la defensa del cor de la plana cerdana era assegurada per un nou sistema castral constituït per dues línies de fortificacions. A la cara nord, les llargues i estretes valls girades cap al Sabartès i el Donesà eren controlades per una sèrie de torres lligades a un castell: la torre Cerdana al nord del castell de Carol (vall de Carol), la torre de Puigbaladors i la de Creu a l'entorn del castell dels Angles i la de la Llaguna (vall del Capcir). De planta circular, les torres estaven dotades de perímetres defensius i d'un ample fossat. Situates a la capçalera de la vall o a la cruïlla de camins, vigilaven els llocs de pas estratègics de la

els llocs de peatge establerts dins les valls que unien les terres del Llenguadoc. El peatge del port de Pimorent estava vigilat per la torre Cerdana mentre el passatge del pont del Freytur estava guardat pels castells dels Angles i de Puigbaladors (1432). A final del segle XIV, les capçaleres de l'Aravó i de l'Auda i l'eix del Segre es van convertir com una verdadera línia defensiva amonollada per una xarxa de castells, ells mateixos protegits per un sistema de torres.

Tanmateix, la delimitació d'una frontera no va esborrar l'heretatge políticocultural dels segles anteriors per almenys dues raons.

1) La Cerdanya i el Capcir veïns constituïen un espai obert a diverses influències occitanes tant pel que fa a les senyories com pel fet cultural. En efecte, alguns senyors del Sabartès, del Donesà o del Rasès conservaven dominis i drets feudals dins nombroses localitats. A escala regional, el comte de Foix, que havia recuperat, gràcies a una cadena de matrimonis, l'heretatge del llinatge vescomtal de Cerdanya-Conflent, controlava els senyories sobre gairebé tots els castells del Baridà i del Baix Conflent. A escala local, podem esmentar l'hospital de Santa Susana de l'Ospitalet, una petita comunitat instal·lada a la cara nord de la collada de Pimorent que rebia diversos censos i altres préstecs per part de la gent de la vall de Carol. De la mateixa manera, cal assenyalar que el Capcir fou incorporat, a partir de l'any de 1318, dins la nova diòcesi d'Alet, que reunia les parròquies de la vall de l'Auda (Alt Rasès, Fenolledes, País de Sault, Donesà). Aleshores, les esglésies i les capelles de la vall passaren sota l'administració eclesiàstica llenguadociana, mentre que l'administració civil quedava a les mans dels oficials de la vegueria de Cerdanya.

2) La influència cultural occitana es pot llegir dins l'estructura lingüística dels documents de la baixa edat mitjana. Al llarg dels textos recollits per la vall del Capcir, surten així algunes

El castell de Bar

El castell de Bar

paraules o expressions occitanes. Es pot citar per exemple el mot *dechs*, d'ús molt freqüent a les comarques tolosanes, que designava els límits de les *deveses*, grans parcel·les cobertes de conreus i de pastures controlades per les comunitats pageses.

Els últims segles de l'edat mitjana, la Cerdanya i el Capcir constituïen un espai original. Aquestes comarques muntanyenques estaven defensades de les ambicions del potent comte de Foix, vassall del rei de França, per una xarxa de fortificacions que dibuixava una ratlla sobre l'eix pirinenc. D'altra banda, aquestes valls estaven àmpliament obertes a la influència política i cultural de l'Occitània veïna, mitjançant el trencaclosques de la distribució de les senyories de l'època feudal i els intercanvis comercials.

NOTES

1- Vila, *La Cerdanya* Barcelona, Barcino, 1926 (reedició 1984).

2- Aquesta fortificació estava sens dubte situada al cim del turó on va néixer, uns decennis més tard, la vila nova de Puigcerdà.

3- E. Bille *Seigneurs, maisons et vacants. La Cerdagne du Xe au XIVe siècle*. Tesi doctoral. Universitat de Toulouse-Le Mirail, 2004, p. 13-20.

4- BONNASSIE (P). *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIIe siècle*. Toulouse, Publications de l'UTM, 1975-1976, toms 1 i 2.

5- El 1271, en desaparèixer el darrer comte de Tolosa, els seus comtats i altres dominis senyoriais foren transferits a mans del rei de França. (Sobre els comtes de Tolosa, L. Macé *Les comtes de Toulouse et leur entourage (XII-XIII siècles)*. *Rivalités, alliances et jeux de pouvoir*. Toulouse, Privat, 2000.

6- L. Bayrou et P. Alessandri "Sur quelques fortifications de la frontière", p. 151.

7- AD66 (Arxius Departamental dels Pirineus Orientals), 1B456. El tractat posava el Donesà sota la jurisdicció dels comtes de Foix i precisava els límits entre el Capcir, la Cerdanya i el comtat de Foix.

8- E. Bille *Seigneurs, maisons...*, vol. II, *op. cit.*, p. 309-311.

9- E. Bille *Seigneurs, maisons...*, vol. II, *op. cit.*, p. 425.